

Decentrale volksvertegenwoording anno 2015

Belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers

Decentrale volksvertegenwoordiging anno 2015

Belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers

14 december 2015

Essay op basis van het onderzoek 'Belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers' van onderzoeksbureau 'Overheid in Nederland'. Opdrachtgever van dat onderzoek is het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Dit essay vat de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek samen en plaatst deze in bredere context. Het essay is geschreven in opdracht van de begeleidingscommissie bij dat onderzoek, waarin zijn vertegenwoordigd: het Interprovinciaal Overleg (IPO), Raadslid.Nu, de Unie van Waterschappen (UvW), de Vereniging van Griffiers, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Wethoudersvereniging, onder voorzitterschap van het ministerie van BZK en met wetenschappelijk advies van begeleidend hoogleraar prof.dr. C.W.A.M. Aarts (Universiteit Twente). Dit essay is tot stand gekomen met de gewaardeerde inbreng van Bureau KLB.

1. Volksvertegenwoordigers aan het woord

Het belevingsonderzoek was gericht op alle betrokkenen bij decentrale volksvertegenwoordiging – in gemeenten, provincies en waterschappen – en laat hen zelf aan het woord over hun beleving van het ambt. Dat levert nieuwe en waardevolle inzichten, met veel relevantie voor het huidige democratische bestuur.

1.1 Waarom dit belevingsonderzoek

Over volksvertegenwoordigers wordt veel geschreven en geroepen. Daarbij zijn vooral de landelijke parlementariërs beeldbepalend. Over de grote groep decentrale ambtsdragers – de ruim tienduizend die actief zijn in het bestuur van gemeenten, provincies en waterschappen – hoor je minder. Meestal is dat alleen naar aanleiding van incidenten.

Ook in veel onderzoek naar de stand van de Nederlandse democratie zet het nationale niveau de toon. Dat geldt voor overzichtsstudies als ‘Democratie doorgelicht’ en ‘De wankelende democratie’.^(1,2) En bijvoorbeeld ook voor het recente SCP onderzoek waaruit blijkt dat burgers wel vertrouwen hebben in de democratie maar minder in politici.⁽³⁾ Dat uit ander SCP onderzoek onlangs blijkt dat burgers meer vertrouwen hebben in het gemeentebestuur dan in de andere bestuurslagen, is minder bekend.⁽⁴⁾ Specifiek onderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers betreft veelal één deelgroep (bijvoorbeeld raadsleden of statenleden).^(5,6) Ook is bestuurlijke onrust soms de aanleiding, of bijvoorbeeld ‘vallende’ burgemeesters en wethouders.^(7,8,9)

Er is tegelijk veel reden voor aandacht voor het functioneren van deze volksvertegenwoordigers. Het gaat om zo’n tienduizend mensen. Daarvan is de grote meerderheid (87%) actief in gemeenten, zijn er zo’n 5% actief bij provincies en zo’n 5% bij waterschappen, terwijl de blikvangers van de Eerste en Tweede Kamer 2% van het totaal vormen.⁽¹⁰⁾

Deze decentrale bestuurders krijgen steeds meer verantwoordelijkheden en worden steeds belangrijker voor de kwaliteit van de Nederlandse samenleving. Denk aan de decentralisaties richting gemeenten van jeugdzorg, werk en inkomen en zorg aan langdurig zieken en ouderen. Of aan de verantwoordelijkheden van Waterschappen bij de uitvoering van het Deltaprogramma (het hoogwaterbeschermingsprogramma). En kijk naar wat er gebeurt rondom de opvang van vluchtelingen de afgelopen tijd.

En er zijn zorgen. Zorgen over tanend aanzien van politici. Zorgen over afnemende aantrekkelijkheid van het ambt van volksvertegenwoordiger. Er zijn signalen dat mensen steeds moeilijker voor het ambt zijn te interesseren, met mogelijk gevolgen voor de kwaliteit van het bestuur.^(10,11) Zittende volksvertegenwoordigers zouden er steeds eerder het bijltje bij neergooien. Dat alles maakt de vraag hoogst relevant: wat beweegt volksvertegenwoordigers? Wat drijft en motiveert hen, wat geeft hen voldoening, en welke barrières en lasten ondervinden zij?

1.2 Een ander beeld

Met het verschijnen van het in opdracht van het ministerie van BZK vervaardigde rapport *'Belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers'* van onderzoeksbureau Overheid in Nederland, is het voor het eerst dat decentrale volksvertegenwoordigers in groten getale en in de volle breedte zelf aan het woord zijn over hun eigen beleving als 'volksvertegenwoordiger' (en idem de dagelijks bestuurders over hun waarneming daarvan).^(12,13) Alleen dat maakt het onderzoek al onderscheidend. Maar ook de uitkomsten en het beeld dat eruit naar voren komt, zijn nieuw. Het is een tamelijk eensgezind beeld en een kijkje in de keuken van gedreven, zelfverzekerde en trotse ambtsdragers. Dat beeld wijkt af van gangbare veronderstellingen, en van het beeld dat een groep geïnteresseerde burgers heeft die in ditzelfde verband is bevroegd. Daarmee geeft het onderzoek stof tot nadenken over de waarde, de aantrekkelijkheid en de uitstraling van het politieke ambt. En werpt het licht op discussies over de Nederlandse democratie, de politieke partijen en over wie wat moet doen om alle checks en balances in het decentrale bestuur tot hun recht te laten komen.

1.3 Volksvertegenwoordigers over zichzelf

Bij lezing is het zaak voor ogen te houden dat het gepresenteerde een blik is op hoe het volksvertegenwoordigerschap *van binnen* wordt ervaren. Volksvertegenwoordigers is gevraagd naar hun eigen beleving van hun functioneren. Uiteraard kunnen bij de beantwoording mechanismen als zelfrechtvaardiging en cognitieve dissonantie ("waarom zou ik dit werk anders doen ...") een rol spelen (naast ook juist een mogelijk anoniem klaageffect). Die mechanismen zijn echter niet anders dan bij alle zorgvuldig uitgevoerd enquêteonderzoek naar beleving (inclusief een nette non-responsanalyse waaruit de representativiteit van de respons blijkt). Sterker: de behaalde responspercentages doen menig marktonderzoeker watertanden en rechtvaardigen stevige conclusies. De gehanteerde onderzoeksopzet maakt het mogelijk die conclusies te spiegelen aan het beeld van dagelijks bestuurders en politiek geïnteresseerde burgers. En dat alles wijst erop dat de wereld van de volksvertegenwoordiging er *van binnen* anders uit ziet. Wat zich van afstand misschien voordoet als futiel en ondankbaar, blijkt van dichtbij als een veeleisend, maar mooi en eervol ambt te worden ervaren.

Het belevingsonderzoek:

- Enquêteonderzoek, simultaan gericht op 3 bestuurslagen: gemeenten, provincies, waterschappen
- De volledige populatie is benaderd (en niet slechts een steekproef):
 - gericht op *alle* decentrale volksvertegenwoordigers (raadsleden, statenleden, algemeen bestuurders waterschappen)
 - raadsleden onderscheiden naar 'pas ingestroomd', 'zittend' en '(recent) uitgestroomd'
- Hoge respons: gemiddeld plm. een kwart van de populatie
- Plus perspectieven van:
 - decentrale dagelijks bestuurders (wethouders en DB leden waterschappen)
 - politiek geïnteresseerde burgers
 - interviews vertegenwoordigers koepelorganisaties: dhr. Den Boer (Raadslid.Nu), dhr. Glas (UvW), mw. Jorritsma (VNG), dhr. Oudbier (VvG), dhr. Remkes (IPO)
- Uitgevoerd met betrokkenheid van vertegenwoordigers van decentrale beroeps- en belangengroepen en koepels

2. Drijfveren en obstakels

Bijdragen aan de samenleving en voor burgers opkomen. Dáár doen decentrale volksvertegenwoordigers het voor. Het levert ze morele werkdruk, èn voldoening. En al doende ervaren ze een groeiende ontplooiing. Dat is het eensgezinde beeld dat uit het belevingsonderzoek naar voren komt. Gebrek aan materiële of immateriële waardering wordt her en der gevoeld, maar leidt nauwelijks tot twijfels over kandidatuur. Wel ervaren volksvertegenwoordigers overmatige tijdsbelasting. Ze hebben vooral behoefte aan meer ondersteuning bij het controlerende werk.

2.1 Gedreven voor de samenleving

Wat allereerst opvalt aan de resultaten van het belevingsonderzoek, is het eenduidige beeld dat eruit naar voren komt van zelfverzekerde en trotse volksvertegenwoordigers die zich inzetten voor het collectief. Het gros van hen noemt als drives: zich inzetten voor de samenleving, realiseren van politieke ideeën, burgers vertegenwoordigen en opkomen voor bepaalde groepen. Men doet het ergens voor, en ook niet zomaar: de ervaren morele werkdruk is hoog. Slechts weinigen zijn negatief over de bestuurskracht van het eigen orgaan. Een aanzienlijke meerderheid geeft aan trots te zijn op het eigen werk als volksvertegenwoordiger.

De energie zit vooral in het vertegenwoordigen van burgers en in het opkomen voor hun belangen. De volksvertegenwoordigers zijn positief over de mate waarin ze daarin slagen en ontlene daaraan voldoening. Ook over het kaders stellen voor beleid en het controleren van bestuurders zijn ze positief, maar met name bij dat laatste lijkt het hart minder te liggen. Ze doen vooral graag dingen ‘voor de mensen’; het toezien op de uitvoering van het beleid en ook de plenaire debatten zijn meer ‘corvee’. Dat terwijl de dagelijks bestuurders aangeven wel degelijk stevige controle van volksvertegenwoordigers te ervaren. Een algemeen beeld uit het onderzoek lijkt zelfs te zijn dat naarmate men dichter bij het feitelijke bestuur komt, men de invloed van volksvertegenwoordigers meer waarneemt. Eén op de drie kandidaat-volksvertegenwoordigers betwijfelt of hij/zij het beleid kan beïnvloeden; eenmaal in functie twijfelt bijna niemand daar meer aan.

2.2 Groeien in competentie

De zelfverzekerdheid van de volksvertegenwoordigers komt onder meer naar voren uit de – ook weer bijna eensgezind gemelde – zelfontplooiing bij het bedreven worden in het vak. Ze ervaren dat ze hun talenten gebruiken en ontwikkelen, dat ze hun eigen netwerken uitbreiden, en ze ontlene daaraan voldoening aan. De meesten zeggen daarmee ook sterker op de arbeidsmarkt te staan. Voor een klein deel van hen was dit soort zaken reden de politiek in te gaan; voor bijna allemaal blijken ze een opbrengst.

Sterker: voor een deel was onzekerheid over de eigen competenties reden tot twijfel om zich kandidaat te stellen, nota bene voor iets dat in de kern toch een lekenfunctie is. Achteraf ervaren velen die twijfel dan ook als onterecht.

2.3 De druk van het werk

Een andere, nog meer genoemde reden voor twijfel om zich kandidaat te stellen, is de tijdsbelasting en werkdruk die de functie meebrengt. Die vrees blijkt in de meeste gevallen wél terecht. Een groot deel van de zittende volksvertegenwoordigers zegt veel werk- en vergaderdruk te ervaren. Ook zijn ze

“Veel raadsleden combineren hun werk met een drukke betaalde baan, en na het voldoen aan vergaderverplichtingen schiet het contact met burgers er dan vaak bij in. [...] Deze contacten met burgers, het luisteren naar hun meningen, dat zijn echter de leukste onderdelen van het werk.”

Mw. A. Jorritsma, VNG

veel tijd kwijt aan stukken lezen, zonder dat ze daar veel plezier aan beleven. De dagelijks bestuursleden bevestigen dat beeld: de belasting is hoog. Het lijkt erop dat de volksvertegenwoordigers veel van hun energie precies daarin – moeten? – steken, waar hun hart minder bij ligt: bij de controle op het beleid. Dat ze ondersteuning behoeven om die druk en belasting te verminderen, is iedereen duidelijk. De volksvertegenwoordigers beamen dat in grote meerderheid, evenals de dagelijks bestuurders. Beleidsstukken moeten handzamer worden aangeleverd, samengevat en geduid. Dat kan deels een neutrale taak

zijn die ambtenaren en griffie kunnen vervullen, en deels een politieke waar bijvoorbeeld fractieassistenten in kunnen voorzien.

Die ondersteuning is er deels wel al en wordt ook gewaardeerd, maar ze volstaat nog niet. Een constatering die overigens bepaald niet nieuw is, en waarvan de sleutel voor de oplossing voor een deel bij de raadsleden en dagelijks bestuurders zelf ligt.^(5,6,14,15,16) Daarover verderop meer.

2.4 Waar het niet om te doen is

Overigens valt ook de afwezigheid van een aantal drijfveren op. Zo blijkt ‘gebrek aan maatschappelijke waardering’ (die zittende volksvertegenwoordigers wel zeggen te ervaren) voor slechts weinigen redenen te zijn om te twijfelen aan zijn of haar kandidatuur. Dat is goed nieuws voor wie zich zorgen maakt over het tanende aanzien van het ambt.

Ook worden geldelijke vergoedingen nauwelijks genoemd als drijfveer of als reden om te twijfelen over kandidatuur. Bestuurders bevestigen dat; ze zeggen geen problemen te zien van mensen met geldelijke of carrièremotieven. Wel zijn er hier en daar klachten over de hoogte (liever: laagte) van de vergoeding. Deze komen vooral van Provinciale Statenleden. Hun vergoeding ligt iets onder het niveau van raadsleden van kleinere gemeenten (tussen 40.000 en 60.000 inwoners) (overigens ook een groep – raadsleden van kleinere gemeenten – die de vergoeding als te laag ervaart). Bovendien ervaren statenleden de minste immateriële maatschappelijke waardering.

2.5 Wat bindt en onderscheidt

Een hoofdvraag van het belevingsonderzoek is: wat beweegt volksvertegenwoordigers? Het spreekt zeker niet vanzelf dat op deze vraag één antwoord volgt. Volksvertegenwoordigers zijn er in soorten en maten, van verschillende pluimage en actief op verschillende bestuurslagen. En toch komt uit dit onderzoek een tamelijk eenduidig antwoord op deze vraag. Veel volksvertegenwoordigers hebben dezelfde soort drijfveren.

Natuurlijk zijn er verschillen tussen de verschillende bestuurslagen. Dat wordt ook zichtbaar in het belevingsonderzoek, en in het navolgende intermezzo staan we daarbij stil. Er lijkt echter, in de beleving, meer te zijn wat volksvertegenwoordigers bindt dan wat hen verdeelt. In die gemeenschappelijkheid ligt wellicht ook de kiem voor een gezamenlijke inspanning om de volksvertegenwoordiging te versterken.

Een kanttekening is echter ook op zijn plaats. Hoe moeten we deze eenduidigheid waarderen, in politieke organen waar het juist moet gaan om de botsing van opvattingen? Uit het belevingsonderzoek komt ook weinig partijpolitiek naar voren. De decentrale volksvertegenwoordigers verwijzen relatief weinig naar partijpolitiek gerelateerde motivaties, voldoening of rekruteringsroutes. Ook hier komen we later op terug.

Uit het belevingsonderzoek:

Gemiddeld over de decentrale volksvertegenwoordigers:

- stelt ruim viervijfde zich kandidaat om een bijdrage te leveren aan de samenleving
- twijfelde meer dan de helft over kandidatuur vanwege werkdruk en tijdsbelasting
- is meer dan de helft tevreden over het kunnen vertegenwoordigen van burgers, het beïnvloeden van beleid en het controleren van bestuurders
- is driekwart tevreden over het inzetten en verder ontwikkelen van de eigen talenten
- haalt ongeveer driekwart voldoening uit het vertegenwoordigen van burgers, ruim de helft uit het kaders stellen voor beleid, en ongeveer tweevijfde uit het controleren van bestuurders
- ervaart ongeveer de helft de werkdruk en tijdsbelasting als (veel) te veel

Intermezzo

Drie soorten decentrale volksvertegenwoordigers

Op veel punten gaan de belevingen van de volksvertegenwoordigers op de drie bestuurslagen gelijk op. Op een aantal zaken is echter een, soms redelijk systematisch, verschil waar te nemen. Daarin wordt iets van het eigene van die bestuurslagen zichtbaar. Een impressie.

Gemeenteraadsleden: ‘gedreven werkers’

Gemeenteraadsleden vormen de grote bulk van de geraadpleegde volksvertegenwoordigers. Het hiervoor gerapporteerde beeld gaat voor hen dan ook dubbel en dwars op. Gedreven aan het werk voor het collectief, tegen de klippen van de werkdruk op en met soms frisse tegenzin bij het stukken lezen. Een relatief groot deel is afkomstig van lokale partijen (bij elkaar de grootste partij). Deze lokale’s hebben iets vaker de drive om voor bepaalde groepen op te komen. Ze betrekken hun ondersteuning logischerwijs van elders dan van de landelijke politieke partijen. Bij hen vergeleken zijn de plaatselijke collega’s van de landelijke partijen iets meer beroepspolitici-in-spé. Voor het overige valt echter vooral de eensgezindheid tussen beide op: ze rapporteren dezelfde bronnen van tevredenheid, voldoening en lasten, en allen zijn ze evenzeer trots op hun rol. Ook denken ze hetzelfde over de bestuurscultuur.

Gemeenteraadsleden zitten gemiddeld 7 jaar. Tweederde is raadslid naast een – gemiddeld bijna fulltime – baan.

Provinciale Statenleden: ‘(partij) politici op enige afstand’

De beleving van de Provinciale Statenleden is mooi tot uitdrukking gebracht in de titel van een eerder belevingsonderzoek onder deze groep: ‘een ondergewaardeerd, maar mooi ambt’.⁽⁶⁾ Statenleden voelen zich enigszins miskend. Ze ervaren minder materiële en immateriële waardering; hiervoor hebben we daar al iets over geschreven. De iets grotere afstand tot de alledaagse zaken lijkt daaraan debet te zijn. Tegelijkertijd zijn ze net zo begeistert over het ambt als de collega’s bij gemeenten en waterschappen. Wel zijn statenleden vaker (partij) politiek gemotiveerd en halen ze meer voldoening uit contacten met partijgenoten. Allicht houdt dat ook verband met het schaalniveau waarop ze opereren, zowel geografisch als wat onderwerpen betreft. Er zijn op provinciaal niveau veel minder lokale (regionale) partijen.

Statenleden zitten gemiddeld 10 jaar. Tweederde is statenlid naast een – gemiddeld bijna fulltime – baan.

Algemeen bestuursleden Waterschappen: ‘bedachtzame apolitieke doeners’

Vanuit een verbondenheid met de fysieke leefomgeving worden mensen Algemeen Bestuurslid van een Waterschap. De AB-leden worstelen een beetje met het imago dat ook doorklinkt in de titel van een boek dat over hen is geschreven: ‘Oud bestuur’.⁽¹⁷⁾ En toegegeven: veel wat hen onderscheidt van hun decentrale collega’s, sluit aan bij het beeld van een wat meer inhoudelijke en oplossingsgerichte club. AB-leden zijn gemiddeld 8 jaar ouder, ervaren minder tijdsbelasting en minder morele werkdruk. Ze zijn over de hele breedte positiever over de bestuurscultuur. Ze zijn minder op hun gemak met het politieke spel, en meer bij inhoud en bestuur. Het woord ‘oud bestuur’ klopt in de ogen van de AB-leden echter niet, gezien de hypermoderne technieken waarmee in het waterbeheer wordt gewerkt, de grote belangen en bedragen die omgaan en de soms zeer politiek geladen besluiten die aan de orde zijn.

De volksvertegenwoordiging bij Waterschappen onderscheidt zich voorts door het niet-duale bestel, het grote aandeel ‘lokale’ (regionale) partijen en de geborgde zetels voor onbebouwd (via LTO), bedrijfsgebouwd (via KvK) en natuur (via VBNE).

AB-leden zitten gemiddeld 13 jaar. Tweederde is AB-lid naast een – gemiddeld ongeveer halftijds – baan.

3. Volksvertegenwoordiging: bestuurscultuur en samenstelling

Wie dicht op de volksvertegenwoordiging zit, ervaart de bestuurscultuur als stevig maar positief, en de toetredingsdrempel tot het eigen gremium als redelijk laag. Van een vrijgestelde elite is geen sprake. Toch vormt de volksvertegenwoordiging geen afspiegeling van de samenleving.

3.1 Stevig maar geen slangenkuil

Hoe ervaren de volksvertegenwoordigers de bestuurscultuur in hun gremium? Aangezien we het hebben over een politieke omgeving, waar het gaat om standpunten, debat, profilering en machtsvorming, mogen we een cultuur verwachten waarin men elkaar niet altijd met fluwelen handschoenen aanpakt. Dat zien we ook terug in de cijfers. Toch valt op dat de bestuurscultuur over de volle breedte *niet* negatief wordt beoordeeld. 'Integer handelen' scoort het hoogst als bestanddeel van de bestuurscultuur (wat je mag verwachten, maar niettemin goed is om te zien). En ook 'compromisbereidheid' en 'resultaatgerichtheid' worden veel genoemd. Het algehele oordeel over de bestuurscultuur in de decentrale volksvertegenwoordigingen is overwegend positief. Voorwaar niet het beeld van de slangenkuil zoals die naar voren komt uit TV-series als 'De Fractie' of 'House of Cards'.

Wel is de positie waarin men zich bevindt van invloed op hoe men de omgang ervaart en waardeert. Dat lijkt ook logisch. Zo ervaart de oppositie de bestuurscultuur op alle punten en in zijn algemeenheid wat negatiever. Datzelfde geldt voor vertrekkende raadsleden.

3.2 Lage toetredingsdrempels, dicht op de samenleving

Het onderzoek laat zien dat – in de ogen van mensen die al dicht bij de politiek staan – de toetredingsdrempel tot de volksvertegenwoordiging vrij laag is. De meerderheid van de nieuwe en zittende volksvertegenwoordigers geeft aan dat het weinig moeite kostte om verkiesbaar te worden. Alleen in de grotere steden kost kandidaatstelling meer moeite. Daar is meer concurrentie om de zetels, moeten kandidaten ook meer een gang maken binnen de politieke partij en moeten ze netwerken bespelen.

Ook maakt het onderzoek zichtbaar dat de volksvertegenwoordiging niet is losgezongen van de 'gewone' wereld. Pakweg tweederde van de leden heeft een betaalde baan naast de politieke activiteiten. Die baan blijkt vaak zo ongeveer voltijds te zijn. Daar is van alles over te zeggen qua moeilijkheid om beide taken goed te vervullen en contact met de achterban te onderhouden en qua risico's van overbelasting; maar niet dat volksvertegenwoordigers niet met beide benen in de samenleving zouden staan. Ook is niet vol te houden dat ze met het pluche vergroeid zouden zijn. Zeker bij gemeenteraadsleden, die gemiddeld nog geen twee termijnen vol maken, geldt eerder dat de tijd krap lijkt om het vak goed te kunnen leren en de kneepjes aan de volgende lichter over te kunnen dragen.

3.3 Niet alle bevolkingsgroepen doen mee

Geen gesloten bolwerk of vrijgestelde elite dus. Maar toch. Als we – in de populatie van dit onderzoek, of op basis van wat we weten uit ‘De Staat van Bestuur’ – kijken naar de precieze samenstelling van de volksvertegenwoordiging, zien we een dominantie van de oudere, witte, hoger opgeleide man.⁽¹⁰⁾

Dat is geen nieuwe constatering en ook niet iets van recente tijd.^(10,18) Ook is het niet anders dan in vele

andere besturen. Maar niettemin is het wel de vraag of een volksvertegenwoordiging van deze samenstelling voor de toekomst houdbaar is. In hoeverre moet een volksvertegenwoordiging die namens de samenleving spreekt, daar ook een afspiegeling van zijn?

“Zoals het nu is kan het in ieder geval niet langer, er is een groot probleem met de politieke representatie van bepaalde bevolkingsgroepen. [...] Daarnaast zijn er ook problemen met de vertegenwoordiging van bepaalde wijken. [...] Dat leidt ertoe dat zaken die spelen in deze wijken te weinig aandacht krijgen in de raad.”

Mw. A. Jorritsma, VNG

Uit het belevingsonderzoek:

Gemiddeld over de decentrale volksvertegenwoordigers:

- ervaart één op de tien de bestuurscultuur als negatief
- is tweederde volksvertegenwoordiger náást een betaalde baan
- heeft deze betaalde baan gemiddeld een omvang van meer dan 32 uur per week
- heeft bijna driekwart een opleiding op HBO of WO niveau
- is ongeveer driekwart man

4. Het andere beeld van politiek geïnteresseerde burgers

Geïnteresseerde burgers hebben een vaag en minder rooskleurig beeld van wat een decentraal volksvertegenwoordiger meemaakt en klaarspeelt. Slechts weinigen overwegen een kandidatuur. Als belangrijkste drempels noemen ze het vereiste politieke partijlidmaatschap en de inschatting over onvoldoende kennis en ervaring te beschikken.

Er is veel onderzoek gedaan naar de opvattingen van burgers over bestuur en politiek. Juist bij dit onderzoek is het nationale niveau, zelfs al in de vraagstelling, beeldbepalend. Zo zijn in de legitimiteitsmonitor diverse polls op een rij gezet.⁽¹⁹⁾ Daaruit wordt geconcludeerd dat vooral in de 21^e eeuw het vertrouwen in regering en parlement een flinke deuk heeft opgelopen en verre van stabiel is, en dat het vertrouwen in politieke partijen structureel (nog) lager is. Wat dit betekent voor hoe de burger over de decentrale volksvertegenwoordiging denkt, is onduidelijk.

Als onderdeel van het onderhavige belevingsonderzoek zijn ook politiek geïnteresseerde burgers naar hun beleving gevraagd. Het gaat hier om een groep die zelf aangeeft de politiek met belangstelling te volgen. Dat maakt het mogelijk om bij hen na te gaan hoe zij de kosten en baten van het decentrale volksvertegenwoordigerschap taxeren. De uitkomsten blijken in meerdere opzichten interessant.

Allereerst komt uit het onderzoek naar voren dat deze burgers niet zozeer een positief of negatief beeld hebben van decentrale volksvertegenwoordigers; ze lijken vooral géén beeld te hebben. Driekwart zegt neutraal te zijn of geen mening te hebben. Dat roept de vraag op naar de mate waarin decentrale volksvertegenwoordigers eigenlijk zichtbaar zijn.

Vervolgens valt op dat de burgers over de hele breedte een negatiever beeld hebben van wat een decentraal volksvertegenwoordiger meemaakt en klaarspeelt, dan die vertegenwoordigers zelf.

- De mogelijkheid om burgers te vertegenwoordigen, het bestuur te controleren en (vooral) het beleid te beïnvloeden, schatten ze beduidend lager in.
- Ook hebben ze lagere verwachtingen over wat het werk aan voldoening geeft.
- Men verwacht meer politieke spelletjes en kritiek van media en burgers.
- De meerderheid verwacht dat het moeilijk is om verkiesbaar op een lijst te komen.

Alleen al dit beperkte en wat negatieve beeld doet vermoeden dat de geraadpleegde politiek geïnteresseerde burgers niet staan te trappelen om zich te kandideren. Een grote meerderheid antwoordt desgevraagd dan ook afhoudend. Wat daarbij wel weer opvalt, is het grote aantal mensen dat als belangrijkste barrière hiervoor het vereiste partijlidmaatschap noemt. Bekend is dat steeds minder Nederlanders bij een politieke partij aangesloten zijn. Maar dat dit daadwerkelijk een (of beter: de meest genoemde) drempel is om zich als volksvertegenwoordiger te kandideren, geeft stof tot nadenken.

Ook stof tot nadenken geeft de daarna meest genoemde drempel, te weten dat men meent over onvoldoende kennis en ervaring te beschikken om een geschikte volksvertegenwoordiger te zijn. We kwamen dit eerder al tegen als – mettertijd gelogenstrafte – twijfelfactor van aankomende volksvertegenwoordigers. We hebben lekenbestuur. Maar kennelijk bestaat de indruk dat je van goede gediplomeerde huize moet komen om tot het ambt te mogen toetreden.

Uit het belevingsonderzoek:

Gemiddeld over de geraadpleegde politiek geïnteresseerde burgers:

- kijkt tweederde neutraal aan tegen de huidige lokale volksvertegenwoordiging en heeft één op de zeven geen mening
- denkt tweederde dat lokale volksvertegenwoordigers kunnen opkomen voor bepaalde groepen
- denkt één derde dat lokale volksvertegenwoordigers veel kritiek van burgers krijgen
- gaat géén van hen zich zeker kandidaat stellen bij volgende decentrale verkiezen, zegt iets minder dan 1% dat waarschijnlijk te gaan doen en zegt iets minder dan 5% dat misschien wel, misschien niet te gaan doen
- heeft ongeveer een derde geen idee hoe moeilijk het zou zijn om op een verkiesbare plaats te komen. Van de overigen denkt ongeveer tweederde dat dat (zeer) moeilijk is
- noemt ruim tweederde als reden waarom hij/zij denkt dat het moeilijk is om op een verkiesbare plaats te komen, dat hij/zij geen lid van een partij is of daar te weinig actief in is. Ook zegt ongeveer tweederde dat hij/zij te weinig kennis of ervaring heeft voor zo'n functie.

5. Discussie en aanbevelingen

5.1 En nu?

Het belevingsonderzoek is uitgevoerd vanwege zorgen over het aanzien en de aantrekkelijkheid van het politieke ambt. Wat zegt het ons nu? Welke handvatten biedt het ons om iets aan die zorgen te doen?

Het onderzoek maakt duidelijk dat het, van binnenuit gezien, niet onaantrekkelijk is om volksvertegenwoordiger te zijn. Wel zitten er minder aantrekkelijke kanten aan, vooral in de sfeer van de tijdsbelasting en werkdruk. Van buitenaf gezien is het beeld echter somberder – voor zover dat beeld er al is. Van enige afstand lijkt volksvertegenwoordiging een ondankbare taak en lijkt de weg ernaar toe moeilijk begaanbaar, waarbij politieke partijen meer als wegversperring dan als oprijlaan ogen.

Verder doordenkend op de uitkomsten van het onderzoek, zien wij er een aantal concrete uitdagingen uit voortvloeien om op kortere termijn de volksvertegenwoordiging te versterken. Daarnaast geeft het onderzoek ons aanleiding tot een aantal bespiegelingen. We zetten ze op een rij.

5.2 Uitdaging één: maak zichtbaar, waardeer en draag uit

Het belevingsonderzoek werpt van twee kanten licht op een maatschappelijk misverstand. Enerzijds van de kant van de volksvertegenwoordiging: daar blijkt méér elan, méér power en méér voldoening te zitten dan waar wel voor gevreesd wordt. Anderzijds van de kant van de samenleving: geïnteresseerde burgers schatten de volksvertegenwoordiging onmachtiger en ontoegankelijker in dan ze daadwerkelijk lijkt te zijn. En daarbij komt nog de zichtbaarheidskwestie: van afstand blijkt gewoon niet zo'n scherp beeld te bestaan van wat decentrale volksvertegenwoordigers doen en vermogen. Er is zelfs reden om aan te nemen dat het vooral de volksvertegenwoordiging op rijksniveau is die, samen met de landelijke politieke partijen en media, de toon zet voor beeld en aanzien van de politiek.

De eerste uitdaging is om dat misverstand recht te zetten. *Maak zichtbaar, waardeer en draag uit.*

Dit is gemakkelijker opgeschreven dan gedaan. Sterker nog: de kans is groot dat een lichtvaardige poging om bestaande beelden met een daverende campagne te keren, averechts uitpakt. De inzet zal langdurig moeten zijn, met vereende inspanningen van vele kanten en scherp aanhakend bij de maatschappelijke context. Goed nieuws is daarbij dat het belevingsonderzoek een duidelijke gemeenschappelijkheid bij de direct betrokkenen laat zien, waarin wellicht ook de kiem ligt voor een gezamenlijke inspanning om de volksvertegenwoordiging te versterken.

We noemen een aantal denkrichtingen waarlangs de betrokken partijen in gezamenlijkheid tot acties kunnen komen:

- *Meer zicht op de concrete ervaringen van decentrale volksvertegenwoordigers (de persoon);* welke ervaringen leiden volksvertegenwoordigers tot de conclusie dat ze – *als leek* – hun rol goed vervullen, persoonlijk groeien, in een positieve bestuurscultuur opereren, sterker op de arbeidsmarkt komen te staan, enzovoort? Wat is hun verhaal?
- *Zichtbaarheid voor de buitenwereld (het werk);* wat kunnen de volksvertegenwoordigers zelf doen? Hoe kunnen meer open werkvormen, directe contacten met burgers, sociale media, lokale en andere journalistiek en andere wegen van interactie bijdragen aan hun zichtbaarheid?
- *Rollen van andere betrokkenen (het samenspel);* wat kunnen dagelijks bestuurders en voorzitters, beroeps- en belangenverenigingen en koepels doen om het functioneren van de volksvertegenwoordiging in het juiste daglicht te plaatsen? En betrokkenen vanuit bedrijfsleven, instellingen, maatschappelijk middenveld? En het ministerie BZK?

5.3 Uitdaging twee: faciliteer de volksvertegenwoordiging

Het belevingsonderzoek laat zien dat een flink deel van de decentrale volksvertegenwoordiging overmatige werkdruk en tijdsbelasting ervaart. Dat is zorgelijk. Niet alleen omdat de functie daardoor minder aantrekkelijk wordt en (bepaalde) mensen eerder zullen afhaken. Maar ook omdat dit ten koste gaat van de kwaliteit van het bestuur, en uiteindelijk van de democratie. Het werk kan minder

goed worden gedaan, stukken lezen en bestuurders controleren verworden tot corvee, en voor 'naar buiten gaan' blijft geen tijd meer over.

“De manier van samenstelling van het college-programma is van grote invloed op de werkbeleving van volksvertegenwoordigers. Als van tevoren alles van A tot Z wordt dichtgetimmerd, dan is de lol die volksvertegenwoordigers in hun werk kunnen hebben grotendeels weg.” Dhr. J. Remkes, IPO

Het is al vaak geconstateerd dat meer en betere ondersteuning wenselijk is. Ook dit belevingsonderzoek onderstreept dit weer. Dat is echter niet het enige.

In meer algemene zin gaat het erom dat de volksvertegenwoordiging in de gelegenheid wordt gesteld om haar taak naar behoren te vervullen. Dat is deels een kwestie van beschikbaarheid van een goede

griffie, fractieassistentie, een rekenkamer en opleidingen en trainingen (bijna alle wethouders in het belevingsonderzoek adviseren de raadsleden een goede cursus 'efficiënt vergaderen en debatteren' te volgen, om de plenaire vergaderingen aan puntigheid te laten winnen). Maar het is ook een kwestie van bestuurders die zich laten controleren, die de volksvertegenwoordiging op de juiste momenten bij de planvorming betrekken en die inhoudelijk en op toegankelijke wijze verantwoording afleggen. Het is een kwestie van de juiste balans tussen privé, werk en politiek. En het is een kwestie van de juiste werkvormen, om meningsvorming en debat optimaal tot hun recht te laten komen. Nergens staat dat er verplicht saai plenaire vergaderingen tot diep in de nacht moeten zijn. En dus de uitdaging: *faciliteer de volksvertegenwoordiging.*

Het zijn de meest direct betrokkenen die hier vooral de sleutel in handen hebben.

Wie beslist immers over de griffie, de ondersteuning, de vergaderorde? Wie organiseert zijn werk meer of minder handig, brengt al dan niet focus aan, gaat wel of niet op cursus, bepaalt de verhouding tussen tijd voor privé, werk en politiek? De (leden van de) volksvertegenwoordiging zelf.

En wie gaan er over de planvormingsprocessen, en wie bepalen hoe de ambtenaren hun stukken schrijven? De dagelijks bestuurders en voorzitters.

Het lijkt dan ook vooral een kwestie van de eigen en andermans rol serieus nemen. Van goed samenspel (naar het gelijknamige programma van de beroeps- en belangenverenigingen, VNG en BZK). Van goed naar elkaar luisteren (her en der blijkt uit het onderzoek dat verschillende betrokkenen verschillende vormen van ondersteuning zinvol achten). En: van assertief zijn, en van goed voor jezelf en je eigen rol zorgen. Niet om jezelf als volksvertegenwoordiging in de watten te leggen (al is er ongetwijfeld de vrees dat de buitenwereld dat wel zo ziet). Maar omwille van effectieve *checks and balances* en hoogwaardig democratisch bestuur.

“Veel gemeenten doen zichzelf tekort door een te laag budget voor opleidingen te begroten. Vaak wordt er in het kader van bezuinigingen flink gesneden in opleidingsbudgetten. Raadsleden zien nogal eens af van cursusdeelname omdat ze er geen tijd voor hebben. Wij houden daar rekening mee door cursussen en opleidingen aan te bieden vlak na gemeenteraadsverkiezingen. Het politieke bedrijf ligt dan even stil, waardoor ieder raadslid tijd beschikbaar heeft.”

Dhr. A. Oudbier, WG

Uiteraard hebben ook andere betrokkenen een rol te spelen. Denk onder meer aan:

- Beroeps- en belangenverenigingen van volksvertegenwoordigers en bestuurders, die hun leden in een passende, assertieve rolopvatting kunnen sterken en trainen (en waar die nog niet bestaan, zoals bij de Provinciale Staten, zouden ze moeten worden uitgevonden);
- beroepsverenigingen van griffiers en andere ondersteuners, die passende modellen kunnen uitdragen;
- politieke partijen en hun bestuurdersverenigingen, die hun leden eveneens kunnen sterken en equiperen;
- het ministerie van BZK, dat kan bevorderen dat scherper zicht komt op waarom inspanningen (en invoering van het dualisme) de werkdruk en tijdsbelasting tot dusver nog onvoldoende hebben teruggebracht, en dat de uitwisseling van goede praktijken kan faciliteren. Ook kan het scherper kijken naar rechtspositionele en andere zaken die van invloed zijn op het in balans brengen van privé, werk en politiek bij volksvertegenwoordigers. Tot slot geeft het belevingsonderzoek aanleiding om kritisch te kijken naar de hoogte van vergoedingen, in het bijzonder die voor Provinciale Statenleden en raadsleden in kleine gemeenten.

5.4 Drie bespiegelingen

Naast deze uitdagingen, komen er uit het belevingsonderzoek ook signalen die tot bespiegeling aanleiding geven.

Bespiegeling 1: De rol van de politieke partijen

De rol van politieke partijen is al langer onderwerp van een bredere discussie. Afnemende ledentallen, volatiel electoraat en vervagende ideologische scheidlijnen maken het voor partijen moeilijker hun traditionele rollen te vervullen. Klassieke functies als rekrutering en kadervorming kunnen daardoor – vooral op lokaal niveau – in het gedrang komen.^(20,21,22,23)

De bevindingen van het belevingsonderzoek vormen enerzijds een illustratie van deze ontwikkeling, en geven tegelijk voeding aan het debat over de rol van politieke partijen. Zo is geconstateerd dat op decentraal niveau beperkte energie zit in het partijpolitieke, zowel qua motivatie als qua voldoening of rekruteringsroute. In de waarneming van de geïnteresseerde burgers doen politieke partijen zich eerder voor als hindernis dan als mobiliserende instantie voor volksvertegenwoordigers-in-spé. De groei van lokale partijen kan deels in verband hiermee worden gezien. Deze partijen functioneren primair vanuit de plaatselijke problematiek. Volksvertegenwoordigers van lokale partijen geven in het belevingsonderzoek vaker aan voor specifieke groepen op te willen komen. Daarbij kunnen ze, anders dan hun collega's van de landelijke partijen, niet terugvallen op de ondersteuning van een landelijk bureau.

Er ligt een belangrijk lange termijnvraagstuk rondom de decentrale rol van politieke partijen. Zowel voor de landelijke als de lokale partijen. En voor de andere instanties die delen van die rol kunnen invullen.⁽²⁴⁾

Bespiegeling 2: De samenstelling van de volksvertegenwoordiging

De volksvertegenwoordiging vormt nauwelijks een afspiegeling van de veelzijdige en veelkleurige Nederlandse samenleving. Dat is als gezegd niet iets nieuws, en ook niet anders dan in vele andere besturen. Maar het is ook iets dat slecht past bij de moderne volksvertegenwoordiging. Voor een deel laat de eenzijdige samenstelling zich verklaren uit zaken die hier al eerder zijn aangestipt. Zo maakt het gegeven dat de tijdsbelasting en (morele) werkdruk in de huidige situatie hoog zijn, het voor bepaalde groepen moeilijk om deel te nemen. Denk aan werkende moeders die eerder drievoudig overbelast blijken te raken (gezin, werk, politiek) dan werkende vaders.⁽²⁵⁾ Ook het (onterechte) beeld dat een volksvertegenwoordiger bij voorbaat gekwalificeerd moet zijn voor 'moeilijk' werk, zal minder-gediplomeerden afstoten.

De vraag blijft waarom het zo'n relatief homogene groep is die in de volksvertegenwoordiging gedijt. Neem de ondervertegenwoordiging van jongeren: zij zouden zich bij uitstek kunnen ontplooiën in een rol als volksvertegenwoordiger, en tegelijkertijd nieuwe vormen van vertegenwoordiging (bijv. via

sociale media) kunnen inbrengen. Idem voor wat betreft de verschillende etnische groepen in de Nederlandse samenleving. In meerdere gemeenten staat de kleur van de raad in contrast met die van sommige wijken in die gemeenten. Welke drives en barrières spelen hier een rol, en hoe daarmee om te gaan? Het is zaak hier meer kennis en praktijkervaring op te doen.

“Jongeren zijn, méér dan de huidige dertigers en veertigers, te mobiliseren vanuit maatschappelijke betrokkenheid en de wens tot zelfontplooiing. Er is bij hen weer een toenemende wens om de wereld waarin zij leven ten positieve te veranderen. Dit willen zij wel combineren met het opbouwen van een mooi CV en het uitbreiden van een perspectief biedend netwerk.”

Dhr. Den Boer, Raadslid.nu

Bespiegeling 3: Representatie in de participatiemaatschappij

Er is de afgelopen jaren veel gesproken en geschreven over 'de kloof tussen burger en politiek'. In dat licht is het opmerkelijk dat uit het belevingsonderzoek blijkt dat 'vertegenwoordiging van burgers' en 'opkomen voor specifieke groepen' zo ongeveer de kern vormen van de roeping van de volksvertegenwoordiging. Deze bevinding is tegelijk het lichtpunt in het denken over de versterking van de lokale democratie, en één van de mogelijke verklaringen waarom het soms kan wringen tussen 'representatie' en 'participatie'.^(26,27) Waarbij we onder dat laatste de vele nieuwe vormen van meer directe betrokkenheid van burgers verstaan bij de besluitvorming over en totstandkoming van publieke zaken.

Er vinden al veel experimenten plaats met nieuwe interactievormen tussen volksvertegenwoordiging en burgers.^(28,29,30) In het voorgaande hebben we het belang hiervan onderstreept, met het oog op zichtbaarheid, beeldvorming, afspiegeling en – in sterkere mate bij de provincies en waterschappen – verkleining van de afstand tussen bestuur en burgers. Wel is het soms de vraag hoe zich dit verhoudt tot de vele initiatieven die gericht zijn op participatie en meer directe democratie, variërend van 1000 bijeenkomsten tot burgerjury's en van wijkbudgetten tot zorgcoöperaties. Blijvende reflectie op de verhouding tussen representatieve en participatieve democratie is wenselijk.⁽³¹⁾ Als deze ontwikkelingen leiden tot spanning met de representatieve rol van de volksvertegenwoordiging, raakt dit immers direct aan wat volksvertegenwoordigers – blijkens het belevingsonderzoek – beweegt.⁽²⁷⁾

5.5 Tot slot

Uit het belevingsonderzoek komen uitdagingen en signalen naar voren die niet 1-2-3 zijn in te lossen. Er is als gezegd een langdurige inspanning van veel partijen voor nodig, met in het centrum van de activiteiten de volksvertegenwoordigers en bestuurders zelf. Daarmee vormt het onderhavige belevingsonderzoek de opbrengst van een omvangrijke raadpleging van betrokkenen, maar tegelijk de aanzet tot nog veel uitgebreidere uitwisselingen. Betrokkenen zullen – méér dan waar ze normaal in de dagelijkse hectiek aan toekomen – bij zichzelf te rade en met elkaar in gesprek moeten. Om nieuwe beelden, vormen en werkwijzen te ontwikkelen. Voor de kwaliteit van het bestuur en de democratie.

Bijlage: Geraadpleegde literatuur

- (1) Andeweg, R en J. Thomassen (red.): *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden University Press, 2011.
- (2) Thomassen, J., van Ham en Andeweg: *De wankelende democratie; heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Prometheus/Bert Bakker, 2014.
- (3) Ridder, J. den, en P. Dekker; *Meer democratie, minder politiek?; een studie van de publieke opinie in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2015.
- (4) Dekker, P. et al.; *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, 31^e kwartaal, 2015 3*. SCP, 2015.
- (5) Cachet, A., en N. Verkaik; *Aanzien of afzien?; een essay over het aanzien van het raadslidmaatschap*. Den Haag, OBMC Consulting, 2015.
- (6) BMC; *Een ondergewaardeerd, maar mooi ambt; belevingsonderzoek onder leden van de Provinciale Staten*. 2014.
- (7) Korsten, A. en H. Aardema; *De vallende burgemeester; een onderzoek naar factoren, omstandigheden, patronen en preventie- en interventiemogelijkheden*. Open Universiteit/BMC, 2006.
- (8) Aardema, H. et al.; *De vallende wethouder; een onderzoek naar de vertrekredenen van onvrijwillig teruggetreden wethouders in de bestuursperiode 2006-2010*. BMC/Open Universiteit, 2011.
- (9) Schoenmaker, M.; *Bestuurlijk gedonder; onderzoek naar bestuurlijke probleemgemeenten in Nederland, 1998-2010*. Wolf Legal Publishers, 2011.
- (10) Ministerie van BZK; *Staat van het bestuur*, 2014.
- (11) Voerman, G. en M. Boogers; *Rekrutering van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2006, 2010 en 2014: kandidaatstellingsproblemen vergeleken en verklaard*. Groningen/Enschede, 2014.
- (12) Wijnen, P. van, en M. Hulsen; *Het aanzien van het politieke ambt; een belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers (deel 1)*. Horst, Overheid in Nederland, 2015
- (13) Wijnen, P. van, en M. Hulsen; *Het aanzien van het politieke ambt; weergave van tabellen, vragenlijst, steekproef en gespreksverslagen (deel 2)*. Horst, Overheid in Nederland, 2015
- (14) Aarts, E. e.a.; *Van werklust naar werkklust; aanbevelingen om het werk van lokale politici (nog) leuker te maken*. Commissie Positie wethouders en raadsleden, 2008.
- (15) Castenmiller, P., M. van Dam en K. Peters; *Geven de Raad alle informatie ...*. Stichting Decentraal Bestuur, 2013.
- (16) Flos, B.J., A. de Jager en L. Theuns; *Nationaal Raadsledenonderzoek 2012; Trendonderzoek naar de tijdsbesteding en werkzaamheden van gemeenteraadsleden; tweemeting*. Daadkracht voor de overheid, 2012.
- (17) Dersjant, T.; *Oud bestuur; een jaar ongenode gast bij een waterschap*. Klapwijk en Keijsers Uitgevers, Amersfoort, 2014.
- (18) Peters, K. et al.; *Verkenning van lokale democratie in Nederland*. Decentraal Bestuur.nl, 2014.
- (19) Hendriks, F. en anderen; *Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2013; een metamonitor van de legitimiteit van het democratisch bestuur in Nederland*. Den Haag, 2013.
- (20) Raad voor het openbaar bestuur (ROB); *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (redactie: De Lange, S.L.; M. Leyenaar en P. de Jong). Den Haag, 2014
- (21) Krouwel, A.; 'Op weg naar een populistische democratie'. In: Becker, F. en anderen (red.): *Politieke partijen op drift; het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Arbeidspers, 2003.
- (22) Kölln, A-K.; *Party decline and response; the effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010*. Enschede, 2014.
- (23) Mair, P.; *Ruling the void; the hollowing of western democracy*. Verso books, 2013.
- (24) Luyk, R. van; 'Rekrutering van volksvertegenwoordigers: monopolie of kanskaart?'. In: Boogers, M. e.a.; *Het huis van de democratie na de gemeenteraadsverkiezingen: achterstallig onderhoud? Jaarboek Vereniging van Griffiers, SDU 2010*.
- (25) Castenmiller, P. en H. Tjalma-den Oudsten; 'De ontdekking van het raadslid'. In: Voerman, G. (ed.); *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, p. 274-291. Groningen, 2004.
- (26) Peters, K. et al.; *Verkenning van lokale democratie in Nederland*. Decentraal Bestuur.nl, 2014.
- (27) Tonkens, E. et al.; *Montessori-democratie; spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*. Amsterdam University Press, 2015. Ministerie van BZK; *De rol van de raad; tijdschrift over de veranderende relatie tussen samenleving en overheid*. Den Haag, 2013.
- (28) Ministerie van BZK; *Raadslid in de doe-democratie*. Den Haag, ongedateerd.
- (29) Ministerie van BZK; *99 experimenten in de lokale democratie*. Democratic challenge, 2015.
- (30) Roorda, C. et al.; *Doe-democratie: niche, visie of hype? Drift*, 2015.

Dit is een uitgave van:

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

 UNIE VAN
WATERSCHAPPEN

Interprovinciaal Overleg

 RAADSLID.NU
NEDERLANDSE VERENIGING VOOR RAADSLEDEN

 Vereniging van
Griffiers

Wethoudersvereniging